

Pangasinan

Kung Paano Naimapa ang Lalawigan Mula Sa Matandang Dikotomiya ng *Baybay-Alog* (*Panag-‘Asinan’ - Caboloan*)

MAROT NELMIDA-FLORES

Unang naimapa ang lalawigan ng Pangasinan ng mga Kastilang relihiyoso. Ang mga Agustinong misyonero na dumaong sa kostal na bayan ng Bolinao at hindi nakapasok sa interyor na pamayanan dahil sa mabangis na mga katutubo rito ang siyang nagbigay ng ngalan sa buong kalupaan bilang Pangasinan. Ito ang nagbura sa matandang katawagan sa mga interyor na pamayanan bilang Caboloan. Ito rin ang nagbura sa dikotomiya ng matatandang pamayanang nasa kostal at interyor (baybay-alog) na matagal nang may matalik na ugnayang pangkalakalan. Ang Pangasinan noon ay Panag-asinan, yaong mga kostal na komunidad kung saan ginagawa ang ‘asin’. Samantala, ang Caboloan ay kakikitaan ng maraming ‘bolo’ (isang uri ng kawayan) at malapit mismo sa ilog Agno. Mahalaga ang pagtalakay sa ilog Agno bilang siyang nexus ng mga pamayanang nasa kostal at nasa interyor, at maging ng mga pamayanan sa Tarlac at Pampanga. Ang ilog Agno rin ang dahilan ng matabang lupain ng kabukiran sa lalawigan at siyang nag-udyok sa mga Iluko na manirahan dito bilang mga magsasaka at mangangalakal. Ang materyal na kahalagahan ng ilog Agno ay kasabay na tatalakayin sa konteksto ng kasalukyang panahon lalo na ang kamakailang epipenomenal na pagbaha sa lalawigan dulot ng bagyong si Pepeng. Sa pagmamapa ng nasyon-estado sa pamagitan ng aparato nito, ang Pangasinan ay isang “Ilocanized province of the North”. Ang

malawakang migrasyong Iluko sa lalawigan ay naging salik sa pagkabaon ng kasaysayan at karanasan ng mga katutubong Pangasinan na babanggitin dito bilang mga anacbanua. Subalit naging dinamiko ang ugnayan ng mga Pangasinan at Iluko pag-usad ng panahon. Ang mga Ilukong cailian/es ay magiging bahagi ng populasyon ng bayan at papasok din sa larangan ng local na pulitika sa siglo-20. Bibigyang diin ng artikulo ang etnokultural na pagmamapa ng lalawigan lampas sa usapin ng teritoryalidad at pagmumuhon. Titignan ang konfigurasyon ng Pangasinan mula sa Pangasinan-Caboloan patungo sa kasalukuyang gahum kaugnay ng CAMADA urban planning project. Bibigyang pribilehiyo ang artikulasyon at tinig ng mga tagarito at maging ng mga tagalabas bukod sa mga dokumento at mapa ng mga kolonisador at nasyon-estado sa layuning maunawaan kung paano naimapa ang buong lalawigan ng Pangasinan sa pagdaan ng dantaon.

The province of Pangasinan was first mapped by the Spanish religious. The Agustinian missionaries who landed on the coastal town of Bolinao and who were unable to penetrate the interior communities because of hostile natives were the ones who named the entire region as Pangasinan. This obscured the toponymic name of interior communities then called Caboloan. This also blurred the age-old dichotomy of coastal and interior communities (baybayalog) which had already trading relations. Pangasinan then only referred to Panag-asinan, the coastal communities which were into salt-making. Caboloan came from 'bolo', a species of bamboo which abounds in this area near the Agno river. The river Agno was the nexus between the coastal and interior communities, extending even to Tarlac and Pampanga. Because of fertile lands irrigated naturally by the Agno river, many Iluko folk migrated to the province. The economic importance of the Agno river is discussed in this article as well as the dangers it could bring to the community especially in the light of the epic flooding caused by typhoon Pepeng. Politically mapped by the nation-state through its apparatus, Pangasinan is known as an "Ilocanized province of the North". The great Ilocano migration somehow overshadowed the life, culture and history of the original inhabitants of the land referred here as the anacbanua. But Pangasinan and Iluko folk would interact and interface through generations configuring what is known today as simply Pangasinan people. The earliest Iluko migrants referred to here as cailian/es would form part of the 'baley' (bayan) as its townspeople. Iluko residents would also enter local politics especially in the 20th century. This article will focus on ethnocultural mapping which goes beyond the import of territoriality and physical mapping. It will look into the early configuration of the province from the age-old dichotomy of Pangasinan-Caboloan to the hegemonic center relating to the CAMADA urban planning project. The article privileges the articulation and voice of those coming from the province and even those from the outside apart from the documents

and maps written and designed by colonizers and by the nation-state in an attempt to understand how the province has been mapped through the centuries.

Naging tampok ang lalawigan ng Pangasinan noong 2009 sa kasagsagan ng bagyong Pepeng na nanalasa sa Hilagang Luzon. Ang epipenomenal na pagbaha dulot ng matinding pag-ulan na gumiba ng ilang dike at nagpakawala ng di matawarang tubig mula sa higanteng San Roque Dam ay nakapagbigay kaalaman sa papel ng Agno River bilang pangunahing daanan ng tubig-ulan mula sa libis ng Mt. Data sa Cordillera. Mahalaga ang Agno River sa materyal na kasaysayan ng Pangasinan. Ito ang nagsilbing *nexus* ng matandang dikotomiya ng *baybay-alog* – ang kostal na ‘Panag-asinan’ at ang interyor na ‘Caboloan’.

Layunin ng artikulo na ito na maipakita ang dalawang matandang pamayanan sa lalawigan ng Pangasinan: ang *baybayin* kung saan ginagawa ang ‘asin’ at tinawag na ‘Panag-asinan’ at ang *alog* (lupang dinidilig ng ilog o interyor) kung saan maraming matatagpuang ‘bolo’ (uri ng kawayan) at tinawag na ‘Caboloan’. Ang dalawang pamayanang ito ay may matalik na ugnayang nakabatay sa pangangalakal. Nagsilbing daluyan ang Ilog Agno sa ugnayang kalakal sa panahong ang oryentasyon ng transportasyon at komunikasyon ay hindi pa nakabatay sa *road networks*, kundi sa *river systems* at mga tributaryo nito.

Ipinapalagay ng pag-aaral na ang dalawang matandang pamayanan ng *Panag-asinan—Caboloan* ay may kanya-kanyang katangiang heograpikal, sariling kasaysayan, kultura, at panitikan. Masaklap ang pangyayari nang nabura ng mga Kastilang Agustino ang *Caboloan* noong tawagin nila ang buong kalupaan na Pangasinan. Ang kolonyal na pagmamapang ito ay bunga ng hindi matagumpay na pagpasok ng mga Agustino sa interyor na pamayanan dahil sa matapang na depensa ng mga katutubo. Dahil dito, namutawi sa kanila ang ngalan ng baybaying ‘Panag-asinan’ na una nilang sinakop.

Para sa metodolohiya ng pag-aaral, ang mga etnograpikong datos ay nagmula mismo sa aktwal na pagpunta ng mananaliksik sa larangan (*field*). Sinikap na pagtugmain ang resulta ng empirikong pananaliksik sa mga nakasulat na sanggunian. Bagama't prinibilehiyo ang mga aklat na limbag sa Kamaynilaan, binigyang pansin din ang mga batis na matatagpuan sa aklatang panlalawigan. Isama na rito ang mga interbyu sa mga kinikilalang lokal na historyador at antropologo na nagsilbing *key informants*.

Mahalaga ang pag-aaral sa pag-unawa ng mga matandang pamayanan sa panahong prehispaniko lalo na yaong mga naisantabi o nabura ng pagmamapang kolonyal. Ang mga pamayanang ito ay mahalagang datos sa pag-unawa kung paano ang konfigurasyon at katangian ng kasalukuyang lalawigan ng Pangasinan ay umusbong at/o nabuo.

Kaugnay dito ang usapin ng pag-uugat ng dalawang makasaysayang pag-aaklas nina Malong at Palaris na nagmula sa estadong etniko ng Binalatongan sa ilalim ng matandang pamayanan ng *Caboloan*. Lilitaw din ang mga *anacbanua* (orihinal na nagmamayari ng lupa) na matatagpuan sa lupaing kinakanlong ng ilog Agno. Ang mga *anacbanua* ay kikilalaning mga *political elites* — yaong mga opisyal ng bayan sa panahon ng Kastila at Amerikano. Isang uri rin ng konfigurasyong pisikal at politico-ekonomik ang dulot ng pagtatayo ng dike matapos ang malaking baha noong 1935 upang protektahan ang tanim sa dating *Rice Granary of the Philippines* na matatagpuan sa gitnang bahagi ng lalawigan o kilala sa tawag na Pangasinan Plain. Dahil dito, ang komersyal at pulitikal na interes ay makikitang luluklok sa mga bayan ng Dagupan (dating Bagnotan), Lingayen, Calasiao (dating Gabon), San Carlos (dating Binalatongan) – mga bayang daanan at nadidiligan ng ilog Agno. Ang syudad ng Dagupan ay dinadaan hindi lamang ng ilog Agno, bagkus ng dalawa pang malalaking sistema ng Ilog – Angalacan at Toboy Tulong.

Etnokultural na Pagmamapa

Gagamitin sa pag-aaral ang Etnokultural na pagmamapa sa pagdadalumat ng Pangasinan bilang isang lalawigan na binubuo ng mga pamayanan at bilang isang espasyo na binibigyang kahulugan ng mga nakatira rito, batay sa kanilang kalinangan, kasaysayan at pati ng kanilang mga mithiin sa buhay.

Naging kakabit na ng terminong 'pagmamapa' ang kartograpiya. Ang kartograpiya ay ipinangahulugan bilang isang

body of theoretical and practical knowledge that map-makers employ to construct maps as a distinct mode of visual representation (Harley, 1992, p. 33)

Sa kasaysayan ng disiplina ng kartograpiya, ang mapa ay nagsilbing instrumento sa explorasyon, paglalayag, pagtuklas ng mga bagong kolonya sa panahon ng materyal na adbenturismo ng ika-14 hanggang ika-16 na dantaon. Sa ganitong tradisyon, naging bahagi ang pagmamapa ng aparato ng kolonyalismo at pananakop ng mga katutubong populasyon (Jordan & Rowntree, 1990). Dahil sa tila mapagsamantalang simulain ng kartograpiya, nagkaroon ito ng ebalwasyon bilang disiplina at nakapagbunsod ng mga pagbabago sa depenisyon at oryentasyon.

Noong 1991, ipinangahulugan ng International Cartographic Association ang kartograpiya bilang:

The discipline dealing with the conception, production, dissemination and study of maps. (Jordan & Rowntree, 1990, pp. 44-45)

Nakapaloob na rito ang konteksto ng kasalukuyang mga teknolohiya at praktis (hal., *computer-based Geographic Information System*), gayundin ang panibagong mga pagpapalagay tungkol sa pagmamapa na hindi na nakatali sa siyentipikong tradisyon ng kartograpiya sa ilalim ng *physical geography*.

Sa ngayon, nailuwal na ang *human geography* (tinatawag din na '*geography of human creations*') bilang hiwalay na disiplina sa *physical geography*. Saklaw nito ang lahat ng bahagi ng geograpiya na hindi

kakabit ng *physical environment* at *cartography*. Ibig sabihin, ang mga pag-aaral na hindi nangangailangan ng mahigpit na pamantayan ng istadistika at kwantipiksyon ng mga datos ang siyang bumubuo ng *human geography*. Ang problematisasyon sa larangang ito ay kadalasang multidisiplinal at kung gayo'y dinamikong nakikipagtalastasan sa ibang mga disiplina (Johnston, 1988).

Pinakaangkop sa mga pag-aaral ng kultura ang *subfield* nito na *cultural geography*. Ito ay nakatuon sa

impact of human culture, both material and non-material, upon the natural environment and the human organization of space. (Johnston, 1988, p. 86)

Inilalarawan at sinusuri nito ang pananatili o pagbabago ng wika, relihyon, ekonomiya, gobyerno, at iba pang penomenong kultural mula sa isang lugar at sa iba pa at ipinapaliwanag ang kilos-galaw ng tao sa espasyo o pook na kanyang kinaluluklukan. Hatid ng *cultural geography* ang pag-aaral ng multiplisidad at kompleksidad ng kultura ng isang lugar.

Sa sinapupunan ng *cultural geography* huhugutin ang panibagong paggamit ng terminong 'pagmamapa' upang tukuyin hindi lamang ang pagsusukat ng pisikal na paligid, kundi, ang pagtatala at pag-unawa ng kultura ng lugar.

Para sa 'etnokultural na pagmamapa' ng Pangasinan, bagama't hindi isinantabi ang mga pisikal at politikal na mapa ng lalawigan na kapwa mahalagang salalayan, pinagtuunan ng kaukulang atensyon ang kung tawagi'y cultural landscape. Sa pangungusap ni Carl Sauer,

The cultural landscape is fashioned from a natural landscape by a culture group. Culture is agent, the natural area the medium, the cultural landscape the result (Johnston, 1988, p. 87)

Para sa 'etnokultural na pagmamapa', ang *espasyo* ay tinitignan hindi bilang isang nasusukat na pisikalidad o isang nakalutang na realidad. Hindi ito isang sisidlan na naghihintay mapunuan. Hindi rin ito tulad ng kuwadro ng isang ipinintang larawan. Kung ganoo'y hindi mistulang muhon o *boundary* ng mga

bagay na naghihintay organisahin at sinupin. Paliwanag ng isang French cultural geographer,

Space is social morphology: it is to lived experience what form itself is to the living organism, and just as intimately bound up with function and structure (Lefebvre, 1994, p. 94).

Dahil ang *espasyo* ay matalik na nakasalikop sa karanasan at gawaing pantao, hindi ito basta binubuo ng mga bagay sa deterministikong interbensyon ng tao. Ibig sabihin, ang *espasyo* ay hindi pisikal na manapa'y arbitraryong hinuhugis ng tao. Sa 'etnokultural na pagmamapa', ang *espasyo* ay isang sosyal na penomenon.

Sa ganitong pagdadalumat, ang 'etnokultural na pagmamapa' ay pagsuri at pag-unawa sa kung paano hinugis at inilarawan ang Pangasinan base sa kognisyon ng tagapagtala ng *espasyo* ng lugar at tao. Ang tagapagtala ay maaaring mga puting kolonisador, ang nasyon-estado, o ng mga taumbayan mismo.

Sa pag-uugat at pag-unawa ng dalawang matandang pamayanan ng 'Panag-asinan' at 'Caboloan', ang dalumat ng 'etnokultural na pagmamapa' ay tutugon sa kakitiran ng kartograpikong tradisyon ng pagmamapa upang masikhay hindi lamang ang topograpiya ng lugar, paghahawan ng mga puting kolonisador, pagmumuhon ng nasyon-estado, bagkus pati ang mga sosyo-kultural na galaw ng mga tao mula mismo sa kanilang tinig at perspektiba. Sa isang repleksibong (*reflexive*) pananaliksik, kasama na rin dito ang artikulasyon ng mananaliksik/awtor bilang bahagi ng taumbayan.

Panag-asinan at Caboloan

Nakahimlay ang lalawigan ng *Pangasinan* sa hilaga-kanluran ng Pilipinas. Pinalilibutan ng dagat Tsina sa hilaga, La Union sa hilaga-silangan, Zambales sa timog-kanluran, Nueva Ecija sa silangan at Tarlac sa timog-silangan.

Dikotomiya ng Kostal-Interyor

Sa panahong pre-hispaniko, ang *Pangasinan* ay tumukoy lamang sa mga komunidad-kostal (*coastal communities*) na malapit sa dagat Tsina. Samantala, ang mga komunidad-interyor (*interior communities*) ay tinawag namang *Caboloan*. Parehong *toponymic term* o *place names* tulad ng maraming bayan o lalawigan sa Pilipinas na nagtatakda ng pook, ang *Panag-asinan* (mula sa salitang-ugat na 'asin' at unlaping 'panag'; sa Tagalog, ito'y ang unlaping 'pang' kaya't magiging *Pangasinan* at hulaping 'an'), ay lugar kung saan matatagpuan ang 'asin'.

Ang *Caboloan* ay mula naman sa salitang-ugat na 'bolo' na isang uri ng matibay na kawayan. Ang siyentipikong pangalan ng 'bolo' ay *Gigantochloa levis* na ginagamit sa pagtatayo ng bahay, paghahabi ng mga basket at iba pang gamit pambahay. Sa unlaping 'ca-' at hulaping 'an', na nagtatakda uli ng pook, ang *Caboloan* ay lugar kung saan matatagpuan ang maraming 'bolo' (Cortes, 1974, pp. 1-2).

Ang matandang pangalan na *Caboloan* ay naglaho sa memorya ng mga residente nang unang sakupin ng mga Kastilang Agustino ang mga komunidad-kostal at saka ituring ang buong lupain bilang *Pangasinan*. Kasabay na rin nang unti-unting paglaho ng 'bolo' dahil sa walang patumanggang pangangahoy, ang paglaho ng katawagang *Caboloan*.

Sa introduksyon ng aklat ni Restituto Basa tungkol sa kasaysayan ng Dagupan, sinabi niya:

In the beginning, there were two domains: Caboloan and Pangasinan; there were two rulers: Kasikis and Kasilag (Basa, 1997, p. 1)

Ayon kay Basa, ang *Caboloan* ay tinawag din ng mga ninuno na '*luyag ed dapit-ilog*' na ang literal na kahulugan ay 'lugar na may ilog'. Samantala, ang *Pangasinan* ay tinawag na '*luyag ed dapit-baybay*' na ang ibig sabihin ay 'lugar sa may dalampasigan'. Dahil ang *Caboloan* na tabi ng ilog Agno ay timog ng *Pangasinan*, ang '*dapit-ilog*' ay

nagkaroon ng kahulugang 'timog'. Gayundin, dahil ang *Pangasinan* ay sa dalampasigan ng dagat Tsina at hilaga ng *Caboloan*, ang 'dapit-baybay' ay nangahulugang 'hilaga'.

Pagdating di-umano ng mga Kastilang Agustino, natagpuan nila ang *luyag na Pangasinan* na pinaghaharian ni Rajah Kasilag at ang *Luyag na Caboloan* ni Rajah Kasikis (Basa, 1997).

Unang naitala ang salitang *Caboloan* sa *Arte de la Lengua Pangasinana o Caboloan*, isang aklat sa grammar na sinulat ni Fr. Mariano Pellicer noong 1840. Ito ay ibinatay ni Pellicer sa isa pang aklat sa grammar ng wikang Pangasinan na sinulat ng circa-1690 ngunit wala na sa panahon ng pari noong siya'y kura paroko ng Lingayen. Sa unang tomo ng *Biblioteca Idiomatica Oriental* na sinulat ni Wenceslao Retana at lumabas noong 1906, ang *Pangasinan* ay sinonimo ng *Caboloan*.

Sa Census ng 1918, lumabas din ang *Caboloan* bilang isang kaharian. Binanggit din ang isang haring *Kasikis* na naghari rito at ang lugar na *Sapan Palapar* bilang ang sentro ng kaharian ng *Caboloan*. Isinaad din ng census na ang *Sapan Palapar* ay ang bayan ng Binalatongan na siya ngayong syudad ng San Carlos (Census, 1918).

Ang ibig sabihin ng *sapan palapar* ay 'ilog na malapad'. Ang tinutukoy talaga nito ay ang malapad na ilog Agno mula sa bunganga ng Lingayen. Ang San Carlos na dating Binalatongan ay itinuring na maunlad na estadong etniko na matatagpuan mismo sa tabi ng malapad na ilog Agno. Ang ilog na ito ang naging ruta ng mga Kastilang Dominikano nang sila'y dumating sa Binalatongan noong 1587 mula sa Canaren lake ng Tarlac. Naging matagumpay ang mga Dominikano sa pananakop ng mga mababangis na katutubo sa interyor gamit ang ruta ng ilog kaysa sa mga Agustino gamit ang ruta ng baybaying-dagat. Ang bangis at tapang ng mga katutubo ay nailarawan sa akawnt ni Diego Aduarte na naitala sa Blair at Robertson (1905).

Ang kaharian ng *Caboloan* at ang hari nitong *Kasikis* ay lumitaw din sa disertasyon ni Baldomero Pulido, *History of Pangasinan*, na isinumite noong 1936 sa Unibersidad ng Santo Tomas. Sa *Sipi Awaray Baley na Lingayen* (Maikling Kasaysayan ng Lingayen) na sinulat ng konsehal na si Santiago S. Velasquez noong 1957, lumitaw din ang *Luyag na Caboloan* at ang hari nitong *Kasikis*. Naisulat din ito ni Jose Ag. Munoz sa kanyang ginawang kasaysayan ng Binalatongan (Munoz, 1990). Sa nobela naman ni Evaristo Marcelino na pinamagatang *Princess Urduja: the Amazon Warrior of the North*, binuhay niya si *Kasikis* bilang isang Prinsipe ng Mabalbalino. Ang Mabalbalino ngayon ay isang baryo ng San Carlos.

Ang haring *Kasilag* ay lumitaw naman sa aklat ng lokal na antropologo na si Antonio del Castillo. Sinabi niya na ang haring ito ang minsa'y naging lider ng *Luyag na Pangasinan o Caboloan* (Del Castillo, 1986).

Para kay Basa, ang kaharian ni haring *Kasilag* ng *Luyag na Pangasinan* ay matatagpuan sa *poblacion oeste* ng Dagupan dahil ito ang sangandaan ng dalawang sistema ng ilog at kung gayo'y matao bilang sentro ng komersyo (Basa, 1997). Ayon naman sa mga matatanda ng Lingayen, San Carlos at Dagupan na maituturing na mga *culture bearers*, ang kaharian ni haring *Kasilag* ay matatagpuan malapit sa ilog Agno, sa gitna ng ngayo'y San Carlos, at Mangatarem. Ang Mangatarem ay dating bahagi ng Binalatongan hanggang humiwalay ito bilang *visita* noong Pebrero 20, 1826 (Cortes, 1990).

Ilog Agno

Sa pag-aaral ni Zeus Salazar ng mga pamayanang *ilaya-ilawud* ng Pampanga/Pasig (Tondo-Maynila), Agusan (Butuan), at Pulangi (Buayan-Magindanaw), natuklasan niya ang dikotomiya ng mga pamayanang kostal at yaong mga nasa interyor. Aniya,

...ang mga "estadong bayan" ay lumitaw bilang pag-uugnay ng mga bayan sa bahaging "ilaya" (tungo sa kabundukan) at sa bahaging "ilawud" (tungong baybay-dagat) ng isang sistemang ilog. (Salazar, 1997, p. 15; salungguhit ay inaangkin)

Ang ilog Agno ang siyang pangunahing sistema ng ilog na tagapamagitan ng mga pamayanan sa kostal at mga pamayanan sa interyor. Taong 1734 nang iguhit ni Fr. Pedro Murillo Velarde, isang Heswitang cartographer, ang kolonyal na mapa ng Luzon (Cortes, 1974). Ang ilog Agno ay nagsilbi ring *nexus* ng mga pamayanan sa lalawigan ng Pangasinan, Tarlac at maging sa Pampanga. Batay sa tala ni Raimundo Suarez tungkol sa ilog Agno ng Pangasinan, sinabi niya,

It was a common tradition among the natives that in ancient times, the Agno river flowed into the Canaren lake, and consequently into the Pampanga river by passing between Rosales and Cuyapo, where, the natives say, the vestiges of the original river bed can still be seen, and by that connection, it was possible to communicate with Manila. (Cortes, 1974, p. 10)

Ang sinasabing koneksyon ng ilog Agno sa Pampanga ang magpapaliwanag kung bakit ganoon kabilis ang dating ng balita sa Binalatongan ng pag-aklas ni Francisco Manyago sa Pampanga na siyang naging inspirasyon ng pag-alsa ni Andres Malong ng Binalatongan noong 1660-61. Ang ilog na ito ang siya ring instrumental sa dagling paglaganap ng impormasyon tungkol sa pagdaong ng mga British sa Manila Bay na nagpasiklab sa pag-alsa naman ni Juan dela Cruz Palaris noong 1762-64.

Ang ilog Agno ang siya ring instrumental sa pag-angkat ng produkto ng bigas mula sa gitnang bahagi ng lalawigan papuntang Tsina sa pamagitan ng *port of Sual* na pormal na binuksan bilang pandaigdigang daungan noong 1855 alinsunod sa pagbubukas ng Pilipinas sa pandaigdigang kalakalan noong 1834. Batay sa aklat ni Cortes, ang mga komunidad-kostal ay nakipagkalakal ng kanilang asin at nipa sa mga komunidad-interyor (hanggang Camiling) kapalit ng bigas. Isinasakay ang bigas sa mga *banca* at *batel* sa pamagitan ng ilog Agno hanggang makarating sa daungan ng Sual at siyang ibebenta sa Tsina. Ang kalakal na ito ay monopolyo ng ilang mestizo ng Intsik ng siglo-19.

Bago pa man dumating ang mga Kastila, sa Lingayen nagtatagpo ang mga mangangalakal mula sa interyor na *Caboloan* at kostal na

Panag-asinan. Ito ang sentro ng kalakalan dahil na rin sa pagdayo ng mga Intsik at maging mga Hapon upang mangalakal sa lugar. May mga tala ng pagdaong ng mga Intsik sa Lingayen Gulf upang mangalakal. Sa Lingayen matatagpuan ang isang komunidad ng mga Intsik na tinawag sa panahon ng Kastila na *pariancillo*. Ito'y malapit mismo sa daungan ng mga produkto.

Matatandaan ang pagtugis ni Juan de Salcedo sa Intsik na pirata na si Limahong na nagtayo ng kanyang kaharian sa Lingayen noong 1575. Sa panahon na ito, nagtayo ng *barraca* o garison ang mga Kastila sa gilid mismo ng daungan. Ang lugar na ito ngayon ay pinangalananang *Heroes Street*. Sa kasalukuyang panahon, nailipat na ang komersyal na distrito mula sa komunidad-Intsik na *pariancillo* sa Lingayen tungo sa A.B. Fernandez avenue ng Dagupan na itinuturing na *Chinatown* ng lalawigan.

Unti-unting hinalinhan ang ilog Agno bilang pangunahing daluyan ng produkto noong inilatag ng Manila Railroad Company na pagmamay-ari ng mga British ang *122-mile railway* mula Tondo hanggang Dagupan noong 1892. Pinabilis nito ang pag-angkat ng mga produkto mula sa mga bukirin sa interyor papunta sa kostal para sa exportasyon sa ibang bansa. Ang tren ay nagpabago din ng oryentasyon ng *espasyo* at *distansya* mula sa transportasyong pang-ilog at mga *horse* at *carabao trails* tungo sa *road network* at *railway system*.

Maraming naging papel ang ilog Agno sa kasaysayang lokal at maging sa bansa. Bukod sa nagsilbi itong tagapagpadaloy ng mga pag-aalsa nina Malong at Palaris, sa ilog Agno rin dumaaan si Emilio Aguinaldo papunta sa Sual bago tumuloy sa Hongkong lulan ng barkong *S.S. Uranus* matapos ang *Pact of Biak-na-Bato* noong 1897. Sa ilog Agno rin ang naging daanan ng mga produktong iniaangkat sa mga kolonya ng Britanya tulad sa Hongkong ng mga magulang ng katipunerong si Valentin Diaz mula sa Tayug. Ang mga Diaz na tubong Paoay, Ilocos ay isa sa maraming pamilya na bumaba mula sa

Kailukohan nahalina sa matabang bukirin ng Pangasinan na dinidilig ng ilog Agno.

Subalit bago ihapag ang pagmamapa ng migrasyong Iluko sa lalawigan ng Pangasinan na nakasandig sa pang-ekonomikong kahalagahan ng ilog Agno at siyang huhugis ng sentro-gilid (*center-periphery*) mula sa dikotomya ng mga komunidad kostal-interyor, mainam tignan ang kalikasan ng pinakamalaking sistema ng ilog na ito sa lalawigan sa konteksto ng usaping pangkapaligiran kaugnay ng kamakailang epipenomenal na pagbaha noong Oktubre 2009.

Para sa lokal na historyador na si Restituto Basa, may apat na *river systems* sa lalawigan ng Pangasinan: Agno, Toboy, Bued-Angalacan, at Angalacan.

Ang Agno ay nagmumula sa Mt. Data sa pinakapusod ng Cordillera sa *boundary* ng Benguet at Mt. Province. Pababa sa mga bundok ng Benguet, pumapasok sa Pangasinan ang ilog Agno sa pamagitan ng San Manuel. Tuloy-tuloy ito sa Lingayen Gulf habang dinadaan ang mga sumusunod na bayan: Tayug, Asingan, Sta. Maria, Rosales, Villasis, Sto. Tomas, Alcala, Bautista, Bayambang, Mangatarem, Urbiztondo, Aguilar, syudad ng San Carlos, Bugallon, Binmaley, Lingayen at syudad ng Dagupan. Ang huling apat na bayan at syudad ang tinatawag na Agno delta. Mula sa Barangay Basing ng Lingayen, nahahati ito sa dalawa. Isa ang papunta sa bayan ng Labrador at Barangay Sabangan ng Lingayen. Ang isa naman ay papunta sa Binmaley, dadaan ng Manat saka tuloy-tuloy sa Calmay ng Dagupan . Ayon kay Basa, ang ilog Agno ay nangongolekta ng tubig tabang (*fresh water*) mula sa Cordillera, Caraballo, Sierra Madre at Zambales na idinedeposito sa dagat ng Bonuan. Ito rin ang nagpapaanod ng sobrang tubig-ulan mula sa Agno Valley (Basa, 1997, pp. 5-7).

Ang ilog Toboy ay nagsisimula naman sa silangang bahagi ng bayan ng Tuba, Benguet. Pumapasok sa Pangasinan sa pamagitan ng mga bundok sa bayan ng Sison. Paikot na bumababa sa kapatagan ng

Pangasinan at Binalonan. Bago makarating sa bayan ng Asingan, lumilihis ito pakanluran patungong Urdaneta, hanggang sa Sta. Barbara at Calasiao. Sa Barangay San Vicente ng Calasiao, tutungo ito sa Dagupan sa pamagitan ng Lasip, Pogo, Poblacion at Pantal. Sa dulong kanluran ng Pantal, sasalubungin nito ang ilog Agno, kaya itinuturing magkaminsa'y tributaryo ng ilog Agno.

Galing din ang ilog Bued-Angalacan sa kanlurang bahagi ng Tuba, Benguet malapit sa Baguio. Ito ang ilog na tinutumbok ng daang zigzag ng Baguio pababa ng Barangay Saitan ng Rosario, La Union. Ang ngalan na Bued ay hango sa Barangay Bued na matatagpuan sa Benguet-La Union-Pangasinan *provincial boundary*. Pagdating sa bayan ng Sison, magsasanga ang ilog sa dalawa. Ang isa'y tuloy-tuloy sa Lingayen Gulf sa dalampasigan ng San Fabian. Ang mas maliit nama'y magpapahilaga mula San Fabian papuntang San Jacinto at Mangaldan. Sa Sitio Dalumat, magpapatimog ulit hanggang pumasok sa delta sa pagitan ng Sitio Pontoc ng Bonuan Binloc at Barangay Sabangan ng San Fabian.

Isang malaking tributaryo ng ilog Bued and ilog Angalacan mula Sison hanggang Pozorrubio at Manaoag. Mula Manaoag, magpapaknluran ito papuntang Mapandan saka babalik uli sa Embarcadero ng Manaoag. Mula rito, tutungo ng San Fabian at sa Sitio Dalumat, sasalubungin ang ilog Bued at mapag-iisa muli.

Ayon kay Basa, ang ilog Agno kasama ng ilog Toboy ng Pangasinan ang sikreto kung bakit superyor sa lasa at kalidad ang *Bonuan bangus* ng Dagupan. Ang mga ilog na ito diumano ang nagdadala ng tubig tabang mula sa mga bundok sa mga palaisdaan (*fishponds*) na nakapuwesto mismo sa dalawang ilog delta sa Bonuan, Dagupan. Nangangahulugan ito ng tamang-tamang timpla ng tubig mula sa alat ng tubig dagat at sa tubig tabang ng mga bundok.

Ngunit hindi lahat ng idinulot ng ilog Agno ay kabutihan. Sa siglo-20, itinayo ang dike matapos ang malaking baha noong 1935 upang iligtas ang sentral o gitnang bahagi ng lalawigan (na siyang kamalig ng bansa) sa rumagasang ilog Agno. Itinayo ang dike upang ilihis ang

malaking bolyum ng tubig ng ilog Agno mula sa gitna papunta sa kanlurang bahagi ng lalawigan matapos mapinsala ang mga pananim at matangay ng agos ang *Colegio de San Alberto Magno* sa Calmay, Dagupan (Gonzales 1946, 71-72).

Dahil sa dike, naililigtas man ang mga bayan sa gitna tuwing baha, lumalim naman ang tubig sa mga kanlurang bayan na siyang dahilan ng pag-angkin ng dagat sa ilang barangay. Ang barangay Asinan ng Labrador ay isa sa mga barangay na kinain ng dagat. Nawala ang buong barangay kasama ang industriya ng 'asin'. Bagama't nilagyan ng mga fortifikasyon ang dalampasigan ng Labrador, patuloy na lumapit ang dagat sa lupa. Ang dike ay simbolo ng kapangyarihan ng *nasyon-estado* na magtakda ng mga lugar na prayoridad sa punto de bista ng pambansang pamamahala.

Ang mga prayoridad na lugar na ito ng *nasyon-estado* ay ang sentral na bahagi na siyang nasasakupan ng matandang *Caboloan* hanggang sa Agno delta na nasasakop ng syudad ng Dagupan, kapitolyo ng Lingayen at bayan ng Binmaley. Ang pagpribiliheyo at pagmapa ng *nasyon-estado* sa mga lugar na ito ay maituturing *gahum* (hegemonic center) kung saan nakaluklok ang kapangyarihang ekonomik at politikal ng lalawigan.

Sa usaping ekonomik, tatlong *hydroelectric dams* ang naipatayo dahil sa laki, haba, at lapad ng ilog Agno: Binga Dam sa Itogon, Benguet 1960, Ambuklao sa Bokod, Benguet, 1956, at San Roque sa San Manuel, Pangasinan 2003.

Mahalaga ang mga dam na ito sa pagsuplay ng kuryente hindi lamang sa lalawigan, bagkus sa buong Luzon, at higit lalo sa Metro Manila. (Batay sa karanasan ng mananaliksik noong siya'y nag-*summer job* sa Central Pangasinan Electric Company (CENPELCO) noong dekada 80, madalas makaranas ng *brownout* ang mga nasasakupan ng CENPELCO hindi dahil hindi sapat ang suplay ng kuryente, kundi dahil prayoridad nito ang pagsuplay sa Manila kahit pagkaitan ang mga bayang sakop ng CENPELCO. Paliwanag dito ay

ang pagprotekta sa interes ng komersyo at kalakal sa *national capital*.)

Maraming pakinabang sa ilog Agno subalit ito rin ang dahilan ng epipenomenal na pagbaha sa Pangasinan sa pananalalasan ng bagyong si Pepeng sa Hilagang Luzon. Higit sa dalawampu't dalawang tao ang namatay. Humigit kumulang Php265 milyon ang pinsala sa aquatic farming at agrikultura. Sa 90 na bayan, 29,148 na pamilya ang tinayang nasalanta (www.sunstar.com.ph).

Nang itayo ang higanteng San Roque Dam nito lamang 2003 sa San Manuel, inakalang ito ang sagot sa lahat ng problema ng baha at lalo na ng kaukulang suplay ng kuryente na magdadala ng kaunlaran. Hindi inakala ng marami na ang tila makapangyarihang dam ay aabot sa kritikal na lebel na 285.6 meters above sea level (MASL) sa maximum na kakayanin nitong 290 MASL (ayon sa www.gmanews.tv). Tinayang 19 billion liters of water per hour ang pinakawalan ng San Roque dam. Ang maximum na kapasidad ng mga dike ay 4,000 cubic meter/second subalit kay Pepeng ay 5,361 cm/sec kung kaya't ilang mga dike ay bumigay (ayon sa news.yahoo.com).

Ayon sa ulat ng SunStar Pangasinan petsa Hunyo 25, 2009, ang Agno River Flood Control Project Phase II na dapat ay tapos na bago pa sana nanalasa ang bagyong Pepeng nitong Oktubre ay naantala dahil sa di pagpayag ng mga may-ari ng lupa na madadaanan ng proyekto. Ang Phase I mula sa Lingayen hanggang Bayambang ay tapos na samantala ang Phase II mula Sto. Tomas, Rosales at San Manuel kung saan naroon ang San Roque dam ay naantala dulot ng 'right of way' na isyu. Maaalala na sa kasaysayan ng pagbaha sa Pangasinan, ngayon lamang nakaranas ng ganito kalalim na baha ang mga taga Rosales at mga bayang malapit sa San Manuel.

Bukod sa mga usaping ito, ang isang malakas na batikos laban sa San Roque Dam mula sa grupong Tigna'y dagiti Mannalon a-Mangwaya-wayaya iti Agno o TIMMAWA (Peasants League to Free the Agno) ay ang kawalan ng "flood, irrigation and water quality component" nito maliban sa "power component".

Sa ngayon, ang impormasyon tungkol sa ilog Agno at ang iniluwal nitong mga dam ang siyang nagpukaw ng interes sa maraming Pilipino at hindi lamang sa mga taga-Pangasinan, ukol sa papel nito sa mas malaking usapin ng pangkalikasan at seguridad bukod sa pang-ekonomiya at heograpiya.

Migrasyong Iluko

Dahil sa Ilog Agno na siyang dumidilig sa matabang lupain ng lalawigan, na nagbunsod ng kalakal sa pamagitan ng mga komunidad interyor at kostal, hindi maikakaila ang masaganang buhay ng mga tagarito. Sa simula pa lamang ng kolonisasyon noong 1582, winika na ni Miguel de Loarca:

This province abounds in food supplies, such as rice, goats, and swine; and many buffaloes are hunted... they are also good farmers... (Blair & Robertson tomo 5, p. 107)

Sa akawnt ni Martinez de Zuñiga, pinaghambing niya ang mga Pangasinan at Iluko:

They never lack something to eat with the rice... This convenience of a garden where they plant all kinds of vegetables is an advantage for the poor folks. They also take care of all kinds of fruits, because if they do not have rice to give to their children, they silence them with a banana or any other fruit. Together with the fish caught in the rivers and lakes and even in the ricefields, they eat better than the Ilocanos, their neighbors (Cortes, 1974, p. 42; salungguhit ay inaangkin)

Hanggang ngayon ayon kay Basa, umaani ng dalawa hanggang tatlong beses ang mga Pangasinan huwag lang pinsalain ng bagyo at baha ang mga pananim. Ang isang magandang ani ay umaabot hanggang dalawa o tatlong taong suplay ng bigas.

Batid ng marami ang tigang na lupa sa Kailukohan. Sa kasaysayan, nakaukit sa kamalayan ng mga Pilipino ang *tobacco monopoly* at ang pag-aaklas ni Diego Silang. Sa ngayon, kilala ang Ilocos sa *abel* (Ilocano cloth), *bagnet* (pork rind), suka, bawang, at marahil pati Vigan longganisa. Sa kabila ng kinikilalang kasipagan at kakuriputan ng mga Iluko, mahirap ang buhay nila dahil sa kadahupan

ng lupang sakahan. Dahil dito, nakilala ang mga Iluko bilang isang peripatetikong etnolingwistikong grupo. Ang kanilang sipag, kahirapan at migrasyon sa loob at labas ng bansa ay nasasalamon sa maraming panitikan na kanila ring kinatha tulad ng mga nobela ni Francisco Sionil Jose at Carlos Bolosan.

Ang migrasyon ng mga Iluko sa Pangasinan ay pinaniniwalaang bago pa man dumatal ang mga Kastila sa lalawigan. Subalit ang pagdagda ng daan-daang pamilya rito ay naging laganap sa panahon ng umatikabong pag-angkat ng mga produkto mula sa bukid at kagubatan ng mga pamayanang interyor nang buksan ang *port of Sual* noong 1855. Isa na nga rito ang pamilya ni Valentin Diaz na lumipat mula Paoay, Ilocos sa Tayug, Pangasinan noong 1857. Mga panginoong maylupa ang mga Diaz sa Paoay subalit nagdesisyon ang mga magulang ni Valentin na sina Geronimo at Maria Villanueva na pumusta sa kalakalan sa panahon ng pag-aangkat. Ang Tayug ay daanan ng ilog Agno at tuloy-tuloy ito hanggang sa daungan ng Sual. Ang kita sa kalakal ng mag-asawang Diaz ang tumustos sa pag-aaral ni Valentin sa Maynila. Ito rin ang ginamit sa pagkahirang niya bilang *gobernadorcillo* ng Tayug bago naitatag ang Katipunan noong Hulyo 7, 1892 kung saan kilalang kasapi si Diaz.

Sa kalagitnaan hanggang huling bahagi ng siglo-19, dumagsa ang migrasyong Iluko at siyang nagpalawig sa eryang nasasakop ng di pa mataong lugar noon. Kalakhang bahagi ng mga tiwangwang na kagubatan at probinsya ay nilinis at isinaayos ng mga migranteng Iluko at siya nilang naging pamayanan. Sa ulat noong 1878 (4,174 sq. kms.), lilitaw na mas malaki ang ektarya ng lupain pa rin ng Pangasinan kaysa sa ulat ni Zuñiga ng 1800 (2,245 sq. kms.) yayamang humiwalay na sa lalawigan ang La Union (1850) at Tarlac (1875). Ang dahilan ay hindi isinama ang mga tiwangwang na kagubatan at bundok sa ulat ng 1800 dahil hindi pa ito nahahawan at napapamahayan (Cortes, 1974). Kadalasang matatagpuan ito sa silangan at kanlurang bahagi ng lalawigan, periperical sa gitnang bahagi na tinatayang *nucleus* o sentro ng matandang kultura ng *Caboloan*.

Ang *Ilocano diaspora* pababa mula sa Kailukohan ay matutunghayan sa pagkabuo ng lalawigan ng La Union noong 1850 bilang ang 'unyon' ng dalawang rehiyon – Pangasinan at Ilocos. Dahil bago ang taong ito, sakop ng Pangasinan ang San Fernando o ang halos buong lalawigan ng La Union. Sa ngayon, ang La Union ay kinikilalang isang *Ilocano province* dahil sa dami ng nagsasalita ng wikang Iluko. Kakaunti na ang nakakaalala na dati'y bahagi ito ng Pangasinan. Sa mga bayan ng La Union na nawalay sa Pangasinan, tanging ang bayan ng Rosario na lamang na nakaupo mismo sa *boundary* ng dalawang probinsya ang katatagpuan ng mga residenteng nakapagsasalita pa rin ng wikang Pangasinan.

Sa kasalukuyang lingwistikong mapa ng lalawigan, matatagpuan ang mga pamilyang Iluko sa silangan at kanlurang bahagi. Ang sentral na bahagi na dating *Caboloan* at binubuo ng mga dating bayan ng Binalatongan (ngayo'y syudad ng San Carlos), Gabon (ngayo'y Calasiao), Lingayen, Bugallon, Malasiqui, Bayambang, Binmaley, at maging ng Mangaldan, San Jacinto, at Manaoag ay konsentrasyon pa rin ng maraming pamilyang taal na Pangasinan. Kung imamapa, ang migrasyong Iluko ay periperall – pumapalibot sa sentro ng lumang *Caboloan*. Maliban sa maunlad na Dagupan (mula sa salitang 'pandaragupan' o kung saan nagtitipun-tipon tulad ng 'melting pot'), dito matatagpuan ang halu-halong pamilyang Pangasinan, Iluko, Intsik, at Tagalog.

Anacbanua

Ang mga *anacbanua* ang itinuturing na taal na taga-Pangasinan. Binubuo ang *anacbanua* ng dalawang salita – 'anac' at 'banua'. Para kay Zeus Salazar, ang 'banua/banwa' ay tumutukoy sa 'lupa', 'lupain', at marahil ay 'teritoryo'. Ani Salazar,

Gayunman, maidaragdag dito na sa Pangasinan, kung saan balei ang siyang tumutukoy sa 'bayan', ang mga pinuno ay tinatawag na anacbanua – 'katutubong anac ng lupa/lupain' (Salazar, 1997, pp. 6-7)

Kung sila ay katutubong ‘anak ng lupa’, ibig sabihin, sila ay mga orihinal na nagmamay-ari ng lupa o yaong mga taal sa isang lugar. Malaon sa panahon ng Kastila, ang mga *anacbanua* ay kikilalaning mga pinuno ng bayan. Magsisilbi rin sila sa kolonyal na pamahalaang Amerikano at lalawak ang pagturing sa kanila bilang mga *political elites*.

Sa diksyonaryo ni Fernando Cosgaya , ang *anacbanua* ay tumutukoy sa *cabeza de barangay* at/o opisyal ng bayan. Gayundin, sa aklat ni Cortes, ang *anacbanua* ay kasingkahulugan ng *uring principalia*.

Bilang mga orihinal na nagmamay-ari ng lupa at mga taal na taga-Pangasinan, ang mga *anacbanua* ang unang mga mailuluklok sa kabisera sa ilalim ng Kastila. Karamihan sa kanila’y mapapasailalim ng mga Kastila sa proseso ng Hispanisasyon. Ngunit mayroon ding mga *anacbanua* na sasalungat sa administrasyong Kastila tulad ng *anacbanua* na si Andres Malong ng Binalatongan.

Interesante na sa kasalukuyang panahon, ang katawagang *anacbanua* bilang pantukoy sa *political elites* ay manaka-naka na lamang nababanggit sa mga syudad at lumang bayan na kanugnog ng ilog Agno at dating sakop ng matandang pamayanan ng *Caboloan*.

Cailian/es

Mula sa salitang ugat na ‘ili’ o ‘bayan’, ang *cailian* sa salitang Iluko ay nangangahulugang ‘kababayan’. Hindi ginagamit ang salitang ‘ili’ ng mga Pangasinan. Ang ‘kababayan’ sa Pangasinan ay ‘cabaleyan’ mula sa salitang ‘baley’ na ibig sabihin din ay ‘bayan’. Gaya ng itinuran ni Salazar, sa Pangasinan, ‘banwa’ ay lupa’ at ‘baley’ ay ‘bayan’.

Subalit papasok sa bokabularyo ng mga Pangasinan ang salitang *cailian* at *cailianes* (Spanish plural). Sa diksyonaryo ni Cosgaya, ang *cailian* ay yaong mga taong kabilang sa bayan. Kay Cortes, ang mga *cailianes* ay yaon ding bumubuo sa *baley*, na tinawag niyang “townspeople” o ‘taumbayan’. Ang ‘taumbayan’ ay mapanlahat na katawagan sa mga karaniwang tao sa *baley*.

Mahalaga rin ang salitang *caili* o *sancaili* na ibig sabihin sa mga Pangasinan ay bisita o tao mula sa labas. Matatagpuan ito sa diksyunaryo ni Cosgaya at Pellicer, maging sa bagong diksyunaryo ni Mel Jovellanos na inilabas noong 2007.

Kung gayon, lilitaw ang dalawang matingkad na grupo ng tao sa lalawigan ng Pangasinan – *anacbanua* at *cailian/es*. Mahalaga ang pagpapakahulugan sa dalawang ito sa pag-unawa ng pag-unlad ng mga pamayanan sa lalawigan (kostal man o interyor) kaugnay ng migrasyong Iluko.

Sa pag-aaral ng identidad nina Bhaba at Stuart Hall, ang pagkakakilanlan ay nagmumula sa askripsyong magmumula sa ibang tao (*the other*). Halimbawa, tinawag ng mga ‘I-gurod’ ang mga taga patag na ‘I-luko’ at bise-bersa. Ang ibig sabihin ng unlaping ‘I-’ ay ‘taga-’, ang ‘gurod’ ay ‘bundok’ at ‘luko’ ay ‘patag’. Kung gayon, tinawag ng mga taga-patag ang mga nakatira sa bundok na ‘taga-bundok’ (I-gurod na magiging Igorot, sa kalaunan.) At tinawag ng mga taga-bundok ang mga nakatira sa patag na ‘taga-patag’ (I-luko na magiging Ilokano sa kalaunan). Mahalaga ito kung babasahin ang katawagang *anacbanua* bilang pantukoy ng mga migranteng Iluko sa mga taal na taga-Pangasinan; at, *cailian/es* bilang pantukoy ng mga taal na taga-Pangasinan sa mga bagong dating dahil malimit nila marahil itong naririnig sa kanila.

Sa madaling salita, masasabing ang katagang *anacbanua* ay maaaring ginamit din na askripsyon o bansag ng mga migranteng Iluko sa mga nadatnang nananahan sa lugar. Sa kabilang punto de bista, ang katagang *cailianes* dahil malimit marinig na bukambibig ng mga migrante na tumayong simbolo na rin ng pagkakaisa ng grupong etnikong Iluko sa isang di pamilyar na pook, ay maaari ring naging bansag ng mga *anacbanua* sa mga migrante.

Sa mga sumunod na siglo ng kolonyalismong Kastila, ang salitang *cailianes* ay magiging mapanglahat na katawagan sa nakabababang uri sa lipunang kolonyal (tulad ng *timawa* sa Katagulagan at

Kabisayaan). Ilan sa kanila’y lilipat sa *baley* at iiwan ang buhay sa bukirin. Susuong sa mga gawain tulad ng pangangalakal, pangangarpintero, pagpapanday at iba pang magkaugnay na pagkakakitaan. Unti-unting mabubura ang teritoryal na designasyon ng mga *cailianes* sa *uma* (baryo) at magiging bahagi na sila ng tinatawag ni Cortes na ‘taumbayan’.

Pangasinan: Ang Gahum at Nasyon-Estado

Sa dikotomiya ng matandang pamayanang kostal-interyor (*Panag-asinan-Caboloan*), ang interyor na *Caboloan* ang siyang naging maunlad at matatag. Maunlad dahil dito matatagpuan ang estadong etniko na Binalatongan, na noong narating ng mga Kastilang Dominikano sa ruta ng ilog Agno ang siya nilang ginawang “*motherhouse of the province*” sa kanilang tala (Serraon 1998). Ang Binalatongan ay mula sa salitang ugat na ‘balatong’ (mongo) na siyang tanim sa lugar at siyang nagpakain sa mga katutubo at maging ng mga Kastilang Dominikano. Maunlad dahil biniyayaan ito ng mayamang lupa na dinidilig ng ilog Agno. Matatag dahil ito ay malayo sa mga pananalakay ng mga pirata mula sa dagat. Ang kasaganaan at kapayapaan ng interyor ay mahihinuha sa isang sulat ni Fray Diego de Rojas sa gobernador ng kolonya noong Marso 29, 1591. Sinabi niyang mas nanaisin ng mga katutubo ang pumunta sa interyor kaysa sa manatili sa mga *encomienda* ng Hari ng Espanya na itinatag sa may baybay/kostal. Ayon sa sulat:

The whole land is in a bad state [since] it is all sandstone. Thus, they go to the interior, to the encomiendas of private individuals. (Licuanan at Mira, 1991, p. 162)

Bukod sa balatong, mayaman sa suplay ng *bolo* at iba pang uri ng kawayan, ang mga bayang sakop ng *Caboloan* tulad ng Mangatarem, Binalatongan (San Carlos), Gabon (Calasiao), Mangaldan, Manaoag, Mapandan, Malasiqui, Bayambang, Tolong (Sta. Barbara), Gerona, Camiling, Paniqui at Moncada (ang huling apat bilang bahagi na ngayon ng lalawigan ng Tarlac), ay katatagpuan ng bahay at mga kagamitang yari sa kawayan tulad ng *tubong* (ginagamit na imbakan

ng tubig), *talakeb* (basket na panghuli ng isda), *bigao* (bilao), *ikamen* (banig), *obong* (pugad ng manok), at *binulu* o *bulo* (kawayang-kaldero).

Pagdating ng siglo-19 sa panahon ng materyal na pagbabago sa kolonya kaakibat ng pagbubukas ng Pilipinas sa pandaigdigang kalakalan kung saan naging kasangkapan ang *port of Sual* sa isang ekonomiya ng pag-aangkat, unti-unting magbabago ang kaayusan ng mga matandang pamayanan. Higit na magbabago ang kaligiran sa pagtayo ng riles ng tren mula Manila hanggang Dagupan noong 1887.

Pagpihit ng siglo-20 sa ilalim ng mga Amerikano, tuluyang magbabago ang oryentasyon ng transportasyon at komunikasyon mula sa sistema ng ilog patungo *railway system* at *road networks*. Sa mga pagbabagong ito, ang magiging sentro ng kalakalan ay lilipat mula sa lumang bayan ng Lingayen (na siya pa ring kapitolyo) na nagsilbing daungan ng mga kalakal ng mga Intsik, sa ngayo'y komersyal na syudad ng Dagupan. Mula sa salitang 'dagup' o pagtitipon, ang Dagupan ay 'pandaragupan' o lugar kung saan nagtitipon-tipon ang mga tao. Instrumental nang malaki rito ang riles ng tren na sa Dagupan ang destinasyon. Ang tren ngayon ang behikulo ng mga produkto na dinadala hindi na lamang sa daungang pandagat kundi sa bagong market nito sa Kamaynilaan.

Sa ganitong nagbibihis na lipunan, simbolikal ang pagtatayo ng dike ng *nasyon-estado* noong 1935 mula sa bayan ng Bayambang, Malasiqui, San Carlos (dating Binalatongan), hanggang Binmaley upang protektahan ang ani sa gitnang bahagi ng lalawigan – ang bukirang minsa'y itinuring na kamalig ng bansa, ang bukirin ng matandang *Caboloan*. Simbolikal dahil tulad ng nauna nang nabanggit, prinibilehiyo ang gitnang bahagi kasama na rito ang komersyal na distrito ng Dagupan. Binalewala ng *nasyon-estado* ang mga pamayanan sa kanluran sa paglihis ng ilog Agno sa mga bayan ng Labrador at Bugallon na nagdulot ng matinding baha at paglamon sa ilang mga baybaying pamayanan dito tulad ng sa barangay Asinan.

Sa kasalukuyang kairalan, ang sentro ng kapangyarihan o *gahum* ay matatagpuan sa syudad ng Dagupan. Bagama't ang kapitolyo ay nasa Lingayen, nagsisilbi na lamang itong historikal na pagtanaw sa nakalipas na kasaysayan ng bayan. Isang sentimental o *nostalgic* na pagpapahalaga sa bayan dahil dito di-umano itinayo ang kaharian ni Limahong; dito din umatikabo ang prehispanikong pangangalakal ng mga Intsik at pagtatag ng komunidad *pariancillo*; gayundin, ang pinaniniwalaang pagdaong ni Douglas MacArthur, at ang taunang selebrasyon ng piyesta ng dagat.

Ang kapangyarihang ekonomiko ng Dagupan na matutunghayan sa mga negosyo at kultura ng *downtown* na kilala din bilang *Chinatown* ang magpapaliwanag sa pagmapa ng *gahum* sa lugar na ito. Sa kasalukuyang panahon, ang maunlad at matatag na modernong pamayanan ay ang syudad ng Dagupan mula sa estadong etniko ng Binalatongan sa panahong prehispaniko at hispaniko. Patunay dito hindi lamang ng mga sari-saring pamilihan, bagkus pati dami ng paaralan, organisasyon, tao, at pamahayan dulot ng migrasyon. Dito rin magmumula ang maraming edukado at propesyonal na kikilalanin sa pambansang arena ng pulitika, sining, at maging ng puting tabing. At, sa kabila ng matinding epekto ng lindol noong Hulyo 16, 1990, muling bumangon ang syudad at patuloy na umiral bilang komersyal na distrito.

Ang kaunlaran ng Dagupan ay aapaw sa karatig nitong mga bayan tulad ng Mangaldan at Calasiao. Batay sa *Provincial Physical Framework Plan (1996-2026)* mula sa inisyatiba ng tanggapan ng gobernador ng lalawigan, isa sa apat na prayoridad ang tinatawag na *CAMADA Urban Development*. Ang CAMADA ay binubuo ng Calasiao, Mangaldan at Dagupan bilang ang komersyal at pinansyal na distrito ng Pangasinan. Ang Calasiao at Dagupan ay dalawang lugar na ispisikong binanggit sa kolonyal na rekord bilang lugar kung saan nagkaroon ng industriya ng asukal. (Cortes, 1974). Nakilala naman ang Mangaldan sa kanyang kolonyal na irigasyon na itinayo

ng mga Dominikano sa loob ng 31 taon. Inumpisahan ito noong 1798 sa pangunguna ni Fr. Gabriel de la Riva (1798-99) at natapos noong 1829 kay Fr. Jose Torres (Magno, 1981).

Sa disertasyon ni Prospero de Vera ng UP NCPAG at tubong Pangasinan din, ang CAMADA ang lugar ng di mapigilang urbanisasyon na nahaharap sa ilang sosyolohikal na problema tulad ng kawalan ng sapat na pabahay, patubig, banyo, at trapiko. Sa kasalukyan, ang matinding kinakaharap ng CAMADA ay ang problema ng baha. Sa bagyong Pepeng, ang pinakamalalim na baha ay matatagpuan mismo sa Dagupan, Mangaldan, at Calasiao.

Konklusyon

Sa paglalagom, kung ang sentro dati ng kapangyarihan o *gahum* ay nakabatay sa matabang lupain na dinidilig ng ilog Agno na siyang humugis sa mga pamayanan ng interyor ng *Caboloan*, sa ngayon ito ay nakabatay sa komersyo at kalakalang nakasandig sa sistema ng kapital. Ang direksyon ng kaunlaran ngayon ay hindi na nakatali sa gitnang bahagi ng lalawigan kung saan naroon ang malawak na bukinging agrikultural. Ang direksyon ngayon ay nasa silangang bahagi ng lalawigan dahil ito ay *gateway* patungong Dagupan, Manaoag, Baguio, La Union at Ilocos na mga destinasyong pang-turismo. Kabilang sa ika-5 at ika-6 na distrito, ang mga bayang ito ay ang dating mga tiwangwang na kagubatan at bundok na hinawan at pinamahayan ng mga migranteng Iluko. Ito ay ang ngayo'y syudad ng Urdaneta, bayan ng Villasis, Sto. Tomas, Sison, Pozorrubio, at Alcala sa ika-5 distrito, mga bayan ng Rosales, Sta. Maria, Umingan, Asingan, Tayug, San Quintin, at San Nicolas sa ika-6 na distrito. Kung mayroon mang index ng kaunlaran sa mga silangang bayan na ito ay ang pagpatayo ng SM mall sa Rosales na hindi inasahan ng marami.

Nang umupo si Presidente Fidel V. Ramos na tubong Asingan, Pangasinan, ilan sa mga *priority projects* ng lokal na pamahalaan ang extensyon ng *road network* sa mga silangang bayan na ito. Ang Umingan-San Jose *road project* ang mag-uugnay sa probinsya ng

Pangasinan sa Nueva Ecija. Ang San Nicolas-Sta. Fe *road* ang magbubukas ng daanan mula Pangasinan patungong Nueva Vizcaya at Cagayan Valley sa pamagitan ng Caraballo mountains. At kung meron mang partikular na bayan na siyang nakikinitang uunlad mula sa benepisyong mga bagong daanan, ito ay ang bayan ng Tayug.

Kasama na sa mga proyekto na prayoridad ay ang pagpatayo ng San Roque Dam sa bayan ng San Manuel na natapos noong 2003. Napakalaki ng ekspektasyon sa dam na ito na pinaniwalaang tutugon sa problema ng baha, at magtutulot ng kaunlaran sa lalawigan. Matapos ang bagyong Pepeng na nagpabaha sa mga bayang digasinong nababaha noon tulad ng Rosales at Villasis, ang higanteng dam na ito ang siya ngayong sinisisi sa pinsala at lagim na dulot ng kalamidad.

Maraming interbensyon sa kasaysayan, karanasan, at buhay ng mga taga-Pangasinan. Mula sa pakikipagkalakal sa mga Intsik, sa pagkasakop sa ilalim ng kolonyalistang Kastila, Amerikano, at Hapon, sa mga kalamidad na dinaanan tulad ng mga malalakas na lindol at pagbaha, ang pagmamapa ng lalawigan ay hindi nananatili lamang sa usaping teritoryalidad o pagmumuhon dahil ang pamayanan ay patuloy na umiiral, umuunlad, lumalawak, napipinsala, napagsasamantalahan, bumabangon. Naimapa man ito ng mga unang kolonisador, at ng *nasyon-estado* sa pamagitan ng *colonial* at *political mapping*, patuloy pa rin ang pagmamapang etnokultural mula sa tinig ng mga tagarito, ng mga migrante, maging ng mga tagalabas dahil patuloy din ang pag-iral ng buhay at kasaysayan ng lalawigan at ng taumbayan ng Pangasinan.

Mga Sanggunian

- Amurrio, F. (1970). *Pangasinan grammar*. Bugallon, Pangasinan: Author.
- Bagaforo, F. Jr. (2000). *'Amputi Layag': A contemporary history of the people of San Carlos City*. San Carlos: Binalatongan Publishing.
- Basa, R. (1997). *The story of Dagupan*. Dagupan: Manaois Press.
- Basa, R. (2000). *Footnotes on Pangasinan history*. Calasiao: CMN Printing Co., Inc.
- Bhabha, H. (1996). Culture's in between. In S. Hall, & P. du Gay (Eds.), *Questions of cultural identity*. London: Sage Publications.
- Callanta, C. (1979). *The Limahong invasion*. Dagupan: Pangasinan Review Press.
- Cortes, R. (1974). *Pangasinan, 1572-1800*. Quezon City: UP Press.
- Cortes, R. (1990a). *Pangasinan, 1801-1900: The Beginnings of Modernization*. Quezon City: New Day Publishers.
- Cortes, R. (1990b). *Pangasinan, 1901-1986: A Political Socioeconomic and Cultural History*. Quezon City: New Day Publishers.
- Cosgaya, F. (1865). *Diccionario pangasinán-español*. Manila: Colegio de Santo Tomas.
- Crang, M. (1998). *Cultural geography*. New York: Routledge.
- Davies, B. (1997). *Pangasinan : A journey into the Philippines*. Bahamas: Luna Publications.
- de Vera, J. P. III. (1999). *A comparative study of policy decisions on population management in selected local legislative bodies in Pangasinan and Cebu*. Unpublished PhD dissertation, University of the Philippines Diliman.
- Flowerdew, R., & Martin, D. (Eds.). (1997). *Methods in human geography*. England: Longman Limited.
- Gonzales, J. M. (1946). *Labor evangelica y civilizadora de los religiosos dominicos en Pangasinan: 1587-1898*. Manila: UST Press.
- Gould, P. (1965). On Mental Maps. *Michigan Inter-University Community of Mathematical Geographers, Discussion Paper No. 9*.
- Johnston, R. J. (1991). *Geography and geographers: Anglo-American human geography since 1945* (4th ed.). New York: Routledge.
- Johnston, R. J. (1983). *Philosophy and human geography: An introduction to contemporary approaches*. London: Edward Arnold Publishers Ltd.
- Jordan, T., & Rowntree, L. (1990). *The Human Mosaic: A Thematic Introduction to Cultural Geography*. San Francisco: Harper & Row.
- Jouglot, R. (1936). *The treasure of Limahong*. Manila: Vera-Reyes, Inc.
- Jovellanos, M. V. (2007). *Pangasinan-English English-Pangasinan language dictionary*. Calasiao, Pangasinan: Corpuz Press.
- Kitchin, R., & Tate, N. (Eds.). (2000). *Conducting research into human geography: Theory, methodology and practice*. United Kingdom: Pearson Education Limited.
- Lefebvre, H. (1994). *The Production of Space* (D. Nicholson-Smith, trans.). Oxford: Blackwell Publishers.
- Leighly, J. (Ed.). (1963). *Land and life: Selections from the writings of Carl Ortwin Sauer*. Berkeley, CA: University of California.

- Levinson, D., & Ember, M. (Eds). (1996). *Encyclopedia of Cultural Anthropology*. New York: Henry Holt & Co.
- Licuanan, V. B., & Llavador Mira, J. (Eds). (1991). *The Philippines under Spain*. Philippines: The National Trust for Historical and Cultural Preservation of the Philippines.
- Medina, I. (1977). "The Bountiful Bamboo." In A. R. Roces (Ed.), *Filipino Heritage: The Making of a Nation*. Manila: Lahing Pilipino Publishing Inc.
- Muñoz, J. A. (1990). *The Binalatongan (San Carlos) story: Then & now: September 1587-1990*. San Carlos: Sanchez Press.
- Nelmida, P. (1982). *Pangasinan folk literature*. Unpublished PhD dissertation, University of the Philippines Diliman.
- Pellicer, M. (1904). *Arte de la lengua pangasinana o caboloan*. Manila: Colegio de Santo Tomas.
- Peralta, R. (Ed.). (1982). *Light-Cottage Industries: NACIDA Region 1 strategies for development*. San Fernando: Malayan Printery.
- Pulido, B. (1936). *History of Pangasinan*. Unpublished PhD dissertation, University of Santo Tomas.
- Raisz, E.J. (1962). *Principles of cartography*. New York: McGraw Hill.
- Salazar, Z. (1997). *Si Andres Bonifacio at ang kabayanihang Pilipino*. Lungsod Quezon: Bakas.
- Salazar, Z. (1997). *Ang 'Real' ni Bonifacio bilang teknikang militar sa kasaysayan ng Pilipinas*. Lungsod Quezon: Bakas.
- Serote, E. (n.d.). Pangasinan: A dying dialect. *Traveller*, 29.
- Serraon, M. (1992). *The involvement of the Dominican friars in the Pangasinan uprising (1762-1764)*. Unpublished PhD dissertation. Pontificia Universitas Gregoriana, Rome.
- Trechuelo, L. D., & Quirino, C. (1978). Blazing a green trail. In A. R. Roces (Ed.), *Filipino Heritage: The Making of a Nation*. Manila: Lahing Pilipino Publishing Inc.
- Urry, J. (1995). *Consuming places*. London: Routledge.